

УДК 343.8 (477)

М. В. Романов,
канд. юрид. наук, доцент
Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»,
м. Харків

ЗАКОНОДАВСТВО ЩОДО ЗАХИСТУ НЕПОВНОЛІТНІХ ВІД КАТУВАНЬ І ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ

У статті розглянуто законодавство, яке регулює питання і можливості захисту неповнолітніх від катувань та жорстокого поводження. Проаналізовані основні нормативні акти та інститути захисту неповнолітніх, які встановлені цими актами.

Ключові слова: неповнолітня особа, катування, жорстоке поводження, захист неповнолітніх.

Захист неповнолітніх (дітей), встановлення та забезпечення їхніх прав відіграє дедалі все більшу роль у соціальному житті країни й стає важливим напрямком діяльності інститутів громадянського суспільства та держави. Дитина виступає особливим суб'єктом численних суспільних відносин й одночасно обмежена в реалізації своїх певних можливостей та інтересів. Крім того, дитина завдяки своїм психофізіологічним властивостям значно легше може стати жертвою зловживань і жорстокого поводження з боку дорослих осіб. Саме тому захист дитини, зокрема від катувань та жорстокого поводження, повинен складати окремий напрям діяльності спеціальних державних і громадських інституцій. Найбільшої значущості захист

дитини набуває відносно тих випадків, коли дитина стає учасником кримінально-виконавчих правовідносин або опиняється в недружньому середовищі та зазнає тиску з боку інших осіб. У цьому напрямку міжнародний досвід вже має певну історію і доволі багату нормативну базу.

На сьогодні питання про приведення законодавства України у відповідність до міжнародних стандартів і подальше їх впровадження у правозастосовну практику та взагалі в правове життя країни є вкрай актуальним і важливим. Спостерігається процес уніфікації підходів до основних гуманітарних цінностей, серед яких права дитини й можливість їх реалізації набувають особливого значення.

Вітчизняна правова доктрина завжди розглядала непов-

нолітню особу як особливого суб'єкта правовідносин, але ніколи не сприймала його як самостійного суб'єкта, а також такого, який потребує додаткової уваги та захисту. Тобто дитина завжди була об'єктом впливу і ніколи суб'єктом, який сам здатен впливати на певні процеси.

З іншого боку, Україна ратифікувала основні міжнародні нормативні акти щодо захисту і забезпечення прав дітей. Даний юридичний факт вже свідчить про необхідність реалізації в національній практиці положень, встановлених у цих міжнародних документах. Крім того, ратифікація загальних і регіональних міжнародних нормативних актів зробила їх частиною національного законодавства, а отже, положення, що містяться в цих актах, тепер є нормами, які в повному обсязі діють в Україні. На жаль, сьогодні застосування норм міжнародного права у сфері захисту прав людини, і зокрема дитини, є вкрай рідким явищем. Правозастосовна діяльність перш за все орієнтується на українські нормативні акти, але це не означає, що міжнародні акти використовувати не треба.

Усе це робить зрозумілим й очікуваним організацію та наявність спеціальних інститутів держави та громадян-

ського суспільства, які покликані встановлювати додаткові захисні механізми щодо дітей. Чинне законодавство України насправді має значну кількість нормативних актів, що стосуються регулювання правовідносин за участю дітей.

Але звернімося до визначення понять «катування» та «жорстоке поводження». Конституція України є основним законом, що окреслює загальний державний настрій та політику і тому, зрозуміло, не містить дуже ретельного поділу за суб'єктним складом осіб, на яких розповсюджується дія тієї або іншої норми. Норми Конституції поширюються на всіх, хто на законних підставах перебуває на території держави Україна. Стаття 28 Конституції України встановлює положення щодо права на повагу до гідності особи, відповідно до якого ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.

Але є в Конституції і спеціальна норма. Так, ст. 52 Основного Закону вказує, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом. У ст. 51 зазначається, що сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Отже, законодавець декларує повагу до людської гідності й заперечує застосування будь-яких форм катування або жорстокого поводження, в тому числі й щодо дитини. Повага до людської гідності повинна бути беззаперечною і стати точкою відліку у будь-яких суспільних відносинах. Це є загальним правилом, яке складається з багатьох складових. Перш за все, немає ніяких винятків, щодо кола осіб, на яких розповсюджується це правило. По друге, зміст поняття гідності визначається через перелік дій, які є не сумісними з людським відношенням і ставленням до особи, як до людини. Йдеться про катування, жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність особи, поводження чи покарання. Нас цікавлять законодавчі межі цих термінів.

Поняття «катування» дає Конвенція ООН проти катувань та інших форм жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження або покарання. Катування – це будь-яка дія, якою будь-якій особі навмисне спричиняється сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а

також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого характеру, коли такий біль або страждання спричиняються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають в офіційній якості, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи з їх мовчазної згоди.

Наведене поняття містить низку ознак, які повинні бути притаманні діянню для того, щоб воно могло бути визнане катуванням, а саме:

- наявність будь-якої дії;
- спричинення страждання будь-якого виду та характеру;
- мета спричинення страждання – примус або покарання;
- до такої дії мають безпосереднє відношення державні посадові особи.

Вітчизняне законодавство також містить визначення поняття «катування» в ст. 127 Кримінального Кодексу України (далі – КК). Катування, тобто умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою примусити потерпілого чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, в тому числі отримати від нього або іншої особи відомості чи визнання, або з метою покарати його

чи іншу особу за дії, скоєні ним або іншою особою чи у скоєнні яких він або інша особа підозрюється, а також з метою залякування чи дискримінації його або інших осіб.

Як вбачається зі змісту статті, український законодавець в основу поняття «катування» вкладає поряд з тотожними й дещо інші критерії, а саме:

- наявність умисної дії;
- спричинення страждання будь-якого виду чи характеру або фізичного болю;
- спосіб спричинення страждань;
- мету спричинення страждань – примус до дій, які суперечать волі особи.

Критерії наведених понять дещо відрізняються. Пояснюється це перш за все тим, що норми українського законодавства спрямовані на будь-яку особу, тому закон не містить вимог щодо наявності спеціального суб'єкта.

Що стосується Конвенції, то з системного аналізу її змісту можна дійти висновку про те, що норми Конвенції спрямовані на такі ситуації та випадки, коли особа з якихось причин попадає в залежність від іншої особи, яка є посадовою особою держави або має інші «владні» повноваження щодо потерпілого. Це, наприклад, такі випадки, як

відбування покарання особи, затримання або арешт особи, перебування особи у відносинах підлеглих (зокрема, залежність дитини від батьків) і т. ін.

Але різниця, яка наявна в нормативних визначеннях поняття «катування», не є вирішальною й не може суттєво вплинути на кваліфікацію дій як таких, що мають ознаки катування. Особливо це вірно для незахищених верств населення, таких як діти, засуджені, затримані, арештовані. Наведені визначення в повній мірі розповсюджуються і на дітей.

Поняття «жорстоке поводження» міжнародні нормативно-правові акти не містять. Національне законодавство України має згадку про таку форму поводження. Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення (наказ Державного комітету у справах сім'ї та молоді, МВС, МОН, МОЗ від 16 січня 2004 р. № 5/34/24/11) [1; 2004. – № 4. – Ст. 202] встановлює, що жорстоке поводження з дитиною – це будь-яка форма фізичного, психологічного, сексуального або економічного насилля над дитиною в сім'ї або поза нею. Як видно, чіткої різниці законодавець не виділяє і тому поняття катування та жорстоке поводження стає майже ідентичним.

Але зрозуміло, що це не так. Очевидно, що поняття «катування» охоплює собою більш свідомі, жорстокі та цілеспрямовані дії. У катування, як ми вказали вище, є досить однозначна форма прояву (свідоме насильство), спосіб дії та мета. Жорстоке поводження має інше забарвлення. По-перше, воно може не мати такого «ступеня» свідомості та не переслідувати конкретної мети. Причиною взагалі може бути байдужість до становища певної особи, зокрема дитини. По-друге, спосіб «здійснення» жорстокості має значно ширші межі та може відбуватися в різних формах, навіть у формі бездіяльності. Слід також звернути увагу на те, що жорстоке поводження з дитиною має специфічні риси, обумовлені психофізіологічними характеристиками дитини, її соціальним становищем, а також колом суб'єктів, які можуть здійснювати таке поводження. Спектр поведінки, яку можна розцінити як жорстоку по відношенню до дитини, є більш широким. Наприклад, доросла особа є більш стійкою до фізичних умов тримання та поводження (освітлення, температура, стан приміщення, наявність кольорового спектру і оформленні приміщення та споруд, ін.). Коло осіб, які можуть проявляти жорстокість по відношенню до дорослого також є

більш обмеженим, ніж відносно неповнолітніх.

Напевно, всі ці фактори потрібно враховувати при визначенні поняття жорстокого поводження та його меж, а також безпосередньо при роботі неповнолітнім і застосуванні відповідних норм права.

На жаль, в Україні немає такої багатой правозастосовної практики щодо запобігання проявам жорстокості й недопущення катувань по відношенню до неповнолітніх. Тому ця частина законодавства є не дуже розвиненою та юридична техніка складання відповідних документів знаходиться на низькому рівні й потребує вдосконалення як з точки зору понятійного апарату, так і щодо розроблення механізмів реалізації відповідних положень.

Що ж до відсутності визначення поняття «жорстоке поводження», то складнощі з його визначенням можна пояснити тим, що це поняття має явно виражене етичне та моральне забарвлення і багато в чому залежить від культурних, соціальних та законодавчих традицій конкретної держави. Але з огляду на мету, яку формулюють міжнародні акти, було б доцільно все ж таки сформулювати в нормативно-правових актах найбільш властиві ознаки жорстокого поводження. Фор-

мулювання цього поняття дасть імпульс для подальшої уніфікації законодавства та дозволить зафіксувати у вербальній формі певні аспекти загальнолюдських цінностей.

Аналогічною є ситуація з поняттями «нелюдське поводження» та «поводження, яке принижує гідність» особи. Ці поняття на нормативному рівні не визначені й завдання наповнення їх змістом завжди залишається на розгляд відповідного компетентного органу. Здається, що ці категорії перш за все мають на увазі такі форми поведінки щодо особи, які не сумісні зі ставленням до людини й зокрема дитини. Нелюдське поводження може означати, наприклад, приковування наручниками до огорожі або решітки, або поміщення особи до камери, де утримуються дорослі затримані, які мають злочинний досвід або взагалі відбувають покарання за злочин. Тобто йдеться про поводження, яке порушує нормальні людські стосунки та травмує неповнолітню особу.

Форми поводження, яке принижує гідність, можуть також мати різний прояв. Вони не завжди будуть пов'язані з фактичним спричиненням болю, але ті страждання, які тягне за собою таке поводження, уражують особу в її відчутті власної індивідуальності, поваги до

себе, сприйняття себе людиною. Відповідно приниження гідності може бути пов'язане із залякуванням, поміщенням особи в такі умови, де вона перестає сприймати себе як рівноправного члена суспільства і починає орієнтуватися лише на інстинкти та фізіологічні потреби тіла. На жаль, юридична техніка і позитивний правозастосовний досвід в Україні не дають змоги наведення більш чіткого визначення цих понять.

Одним із важливих напрямів забезпечення прав дитини в державі є встановлення для неї додаткових гарантій у разі відбування кримінальних покарань і зокрема покарання у вигляді позбавлення волі.

В Україні неповнолітні відбувають позбавлення волі у спеціальних виховних колоніях, які відрізняються за ступенем ізоляції та низкою інших умов від колоній для дорослих. Режим тримання неповнолітніх є більш лояльним та м'яким. Виховні колонії не мають поділу за рівнями безпеки, в них доступнішими є поліпшені умови тримання.

Спеціальне законодавство щодо захисту дитини від катувань та інших форм насильства.

Національне законодавство України має спеціальні акти, присвячені питанням захисту

дитини від катувань, інших форм насильства, а також акти щодо юрисдикції держави щодо неповнолітніх в Україні. Тому крім тих актів, на які були посилання в попередніх розділах, слід звернути увагу на такі:

– Закон України «Про загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року» від 5 березня 2009 р. № 1065-VI [2009. – № 24. – Ст. 774];

– Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. № 2402 [1; 2001. – № 22. – Ст. 981];

– спільний наказ Державного комітету у справах сім'ї та молоді, МВС України, МОН України, МОЗ України від 16 січня 2004 р. № 5/34/24/11, яким затверджений Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення.

Розглянемо основні з указаних актів у розрізі норм, які спрямовані на захист дитини від катувань, жорстокого поводження і насильства.

Закон України «Про загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року». Цей Закон орієнтований на забезпечення опти-

мального функціонування цілісної системи захисту прав дітей в Україні відповідно до вимог Конвенції ООН про права дитини. Деякі норми Плану безпосередньо присвячені ліквідації деяких форм насильства та жорстокого поводження з дітьми. Основними завданнями в цьому напрямку держава визначає такі:

– підвищення ефективності профілактичної та роз'яснювальної роботи серед батьків з метою запобігання жорстокому поводженню з дітьми;

– удосконалення процедур щодо виявлення дітей, які потерпіли від сексуальної експлуатації інших форм жорстокого поводження з ними;

– створення системи реабілітації та реінтеграції дітей, які потерпіли від торгівлі ними, сексуальної експлуатації, інших форм жорстокого поводження;

– забезпечення функціонування системи захисту дітей від жорстокого поводження, проведення відповідної профілактичної роботи.

Закон України «Про охорону дитинства» – це спеціальний нормативний акт, який визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет і метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний

захист та всебічний розвиток встановлює основні засади державної політики у цій сфері.

У цьому Законі визначені деякі важливі положення, які спрямовані на захист дитини від усіх форм насильства. Стаття 10 Закону зокрема встановлює, що кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності. У цій статті декларується, що держава здійснює захист дитини від усіх форм фізичного і психічного насильства, образи, недбалого і жорстокого поводження з нею, експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, в тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють; втягнення у злочинну діяльність, залучення до вживання алкоголю, наркотичних засобів і психотропних речовин; залучення до екстремістських релігійних психокультурних угруповань та течій, використання її для створення та розповсюдження порнографічних матеріалів, примушування до проституції, жебрацтва, бродяжництва, втягнення до азартних ігор тощо.

Держава через органи опіки і піклування, служби у справах дітей, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у порядку, встановленому законодавством, надає дитині та особам, які піклуються про неї, необхідну допомогу у запо-

біганні та виявленні випадків жорстокого поводження з дитиною, передачі інформації про ці випадки для розгляду до відповідних уповноважених законом органів для проведення розслідування і вжиття заходів щодо припинення насильства.

Отже, Закон визначає форми поведінки відносно дитини, які розглядаються як насильство.

Закон України «Про охорону дитинства» встановлює також право дитини на особисте звернення до органу опіки та піклування, служби у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, інших уповноважених органів за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів. Це положення є важливим правом дитини. Процедура розгляду скарг дітей на порушення їх прав і свобод, жорстоке поводження, насильство і знуцання над ними в сім'ї та поза її межами встановлюється законодавством. Така процедура затверджена спільним наказом Державного комітету у справах сім'ї та молоді, МВС України, МОН України, МОЗ України від 16 січня 2004 р. № 5/34/24/11, яким затверджено Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення.

Наказ декларує для кожної дитини право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності і вказує, що держава здійснює захист дитини від усіх форм фізичного та психічного насильства, образи, недбалого й жорстокого поводження з нею, експлуатації, включаючи сексуальні домагання, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють.

Загалом названий нормативний акт присвячений визначенню порядку направлення звернень про факти насильства над дитиною або загрози здійснення насильства, а також системи органів, які наділені компетенцією у сфері захисту дитини від насильства.

Відповідно до наказу система органів є такою:

- служби у справах дітей;
- органи внутрішніх справ;
- органи та заклади освіти;
- органи та заклади охорони здоров'я;
- управління (відділи) у справах сім'ї та молоді;
- центри соціальних служб для молоді;
- притулок для неповнолітніх та центр соціально-психологічної реабілітації неповнолітніх.

Звернення (повідомлення) про факти жорстокого поводження з дитиною подаються як самою дитиною, так і фізичними особами за місцем їх про-

живання за наявності фактів такого поводження або при реальній загрозі їх учинення. Звернення (повідомлення) про факти жорстокого поводження приймаються посадовими особами органів внутрішніх справ, органів та закладів освіти, охорони здоров'я, управлінь у справах сім'ї та молоді, центрів соціальних служб для молоді та передаються для реєстрації до відповідного територіального підрозділу служби у справах дітей протягом однієї доби з моменту отримання звернення (повідомлення).

Закон України «Про охорону дитинства» містить також норми, які розповсюджують свою дію на кримінально-правові, кримінально-процесуальні і адміністративні правовідносини. Так, ст. 33 Закону встановлює, що право дитини на особисту свободу охороняється законом.

Затримання та арешт неповнолітніх застосовується як винятковий захід і тільки у випадках та порядку, встановленому законом. Як уже згадувалось раніше, Закон вимагає, щоб про затримання дитини відповідні органи негайно повідомляли батьків чи осіб, які їх замінюють, а також органи прокуратури. Забороняється тримання дитини в одному приміщенні з дорослими затриманими, арештованими чи засу-

дженими особами. Не допускається застосування до дитини насильства, погроз, інших незаконних дій з метою примушення її дати показання як свідка або визнання своєї вини.

Закон визначає особливості захисту прав дитини в спеціальних навчально-виховних закладах для неповнолітніх, які потребують особливих умов виховання. Зокрема, ст. 34 Закону встановлює, що неповнолітні правопорушники, які потребують особливих умов виховання, в порядку, встановленому законом, направляються до загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації та професійних училищ соціальної реабілітації. Неповнолітні, які вживають алкоголь, наркотики, та неповнолітні, які за станом здоров'я не можуть бути направлені до загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації та професійних училищ соціальної реабілітації, в порядку, встановленому законом, направляються до центрів медико-соціальної реабілітації неповнолітніх. Дітям, які перебувають у зазначених закладах, гарантується право на гуманне ставлення з боку оточуючих, на охорону здоров'я, отримання базової освіти і професійної підготовки, побачення з батьками або особами, які їх замінюють, відпустку, листування, на отримання передач, посилок від бать-

ків, гуманітарних, благодійних та інших громадських організацій, які виявили бажання допомогти їм, у порядку, встановленому законодавством України.

Підсумовуючи викладене, можна зробити наступний загальний висновок. Існуюче положення нормативно-правового забезпечення сфери захисту дитини залишається ще неналежним. Основними недоліками є: відсутність єдиного ставлення та підходу до питання захисту дитини; безсистемність, яка отримує свій вияв у відсутності єдиної системи органів захисту дитини, алгоритму взаємодії між ними; застарілі форми роботи, які є неефективними і не дають результатів і застаріла нормативна база; майже всім нормативним актам, які регулюють питання захисту дитини властива певна декларативність. Часто-густо немає механізмів реалізації того чи іншого положення; загальний підхід до дитини як об'єкту впливу, не врахування факту того, що дитини – це людина, яка повинна бути перш за все суб'єктом відносин; недостатність фінансування інститутів захисту дитини; відсутність окремо визначених норм в кримінальному та адміністративному законодавстві (складів правопорушень та злочинів), які б передбачали відповідальність за катування та

жорстоке поводження з дитиною. Це, у свою чергу, приводить до того, що поняття катування та жорстоке поводження має низький рівень юридичної техніки та недостатній досвід правозастосування; недостатнє усвідомлення державою та суспільством важливості питання про захист дитини, її прав та законних інтересів. Основний орієнтир для будь-яких зусиль в цьому напрямку носить негативний характер, оскільки вся

діяльність спрямована на кримінально-правові, процесуальні та адміністративні правовідносини. Поза увагою залишаються інші питання сфери захисту дитини. Зокрема, право дитини на свободу пересування, на власну думку, на вільне обрання місця навчання, на власність і т. ін.

Усе це дозволяє стверджувати, що робота в напрямку визнання та сприйняття дитини як повноцінного члена суспільства й її захисту лише почалась.

Список літератури: 1. Офіційний вісник України.

**ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО О ЗАЩИТЕ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ
ОТ ПЫТОК И ЖЕСТОКОГО ОБРАЩЕНИЯ**

Романов М. В.

В статье рассмотрено законодательство, регулирующее вопросы и возможности защиты несовершеннолетних от пыток и жестокого обращения. Проанализированы основные нормативные акты и институты защиты несовершеннолетних, которые установлены этими актами.

Ключевые слова: несовершеннолетний, пытки, жестокое обращение, защита несовершеннолетних.

**THE LEGISLATION ON PROTECTION OF JUVENILE FROM TORTURE
END ILL TREATMENT**

Romanov M. V.

The article considers legislation that regulate the protection of juvenile from torture and ill-treatment. Analyzed the basic regulations and institutions for the protection of juvenile, which are established by these acts.

Keywords: juvenile, torture, ill-treatment, the protection of juvenile.

Надійшла до редакції 21.01.2013 р.